

УДК 343.95:343.82

Троцюк Сергій Олександрович –
слухач магістратури юридичного
факультету Інституту кримінально-
виконавчої служби

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ОСІБ В УМОВАХ ІЗОЛЯЦІЇ

Вивчено соціально-психологічну адаптацію засуджених в умовах ізоляції. Визначено особливості тривання соціально-психологічної адаптації засуджених до відповідних умов. Зазначено, що перебування в місцях позбавлення волі, наявність режиму, зміна оточення й потреб, різке обмеження значно посилює переживання засуджених, які адаптуються до умов соціальної ізоляції.

Ключові слова: соціальна ізоляція; адаптація; позбавлення волі; емоційна напруженість; дезадаптація.

На сьогодні актуальною є проблема соціально-психологічної адаптації осіб, які потрапили до місць позбавлення волі. Від того, наскільки вдало відбуватиметься процес пристосування засуджених до нових соціальних умов і наскільки швидко вони зможуть засвоїти нові норми та правила поведінки в обмеженому соціумі, залежить їхня подальша доля. Розглядаючи соціально-психологічну адаптацію засуджених, можна спрогнозувати їхню поведінку в такому середовищі. Також можна виокремити основні варіанти для надання кваліфікованої психологічної допомоги, щоб підвищити рівень виправлення особи, яка перебуває в ізоляції від суспільства.

Наукові дослідження у контексті цієї теми вітчизняній психології здійснювали О. І. Папкін, В. Ф. Пирожков, В. І. Поздняков та ін., які зазначили, що первинний період адаптації у виправній установі для засуджених є найбільш складним. Цю проблему в зарубіжній психології вивчали такі дослідники, як Б. Бетгельхайм, Е. Гофман, В. Франкл та ін. [1, с. 312]. Деякі питання, пов'язані з проблемами дезадаптації, адаптації та

реадаптації особистості в умовах позбавлення волі, знайшли відображення в працях педагогічних психологів (соціалізація особистості в ускладнених умовах), юридичних психологів (психологічна сутність злочину і покарання), а також пенітенціарних психологів (психологія особистості, яка відбуває покарання). Серед науковців можна назвати Ю. А. Александрівського, Ю. А. Алфьорова, Ю. М. Антоняна, С. А. Беличева, Ф. Б. Березіна, М. Н. Гернета, В. Є. Емінова, Ц. П. Короленко, В. П. Соколова, Л. Є. Паніна, А. Т. Потьомкіну, А. І. Ушатікова [2, с. 269].

Соціальна ізоляція людини є потужним чинником модифікації людської поведінки, на який психіка кожної особистості реагує по-різному. Виправні установи докорінно змінюють звичний уклад життя людини, а до того ж, відривають індивіда від рідних і близьких, прирікаючи на роки ізольованого існування [3, с. 49–50]. З моменту прибуття до виправної установи, людина переживає складний період адаптації до нового середовища, незвичних умов праці та побуту, соціального оточення, специфічних вимог режиму відбування кримінального покарання тощо.

Реалізація кримінально-виконавчого законодавства, реформування кримінально-виконавчої системи в сучасних умовах висувають на передній план проблему виправлення і ресоціалізації особистості засудженого, попередження його дезадаптації, а також корекції негативних психологічних характеристик [4, с. 301]. Соціальна ізоляція значно впливає на особистість та її подальше життя, оскільки наслідком позбавлення волі є дезадаптація людини. У результаті відбувається звуження спектра можливостей засудженого пристосуватися в постпенітенціарний період до існуючих норм права і моралі, а також умов життя на свободі. Окрім того, після звільнення від відбування покарання порушуються форми взаємодії колишнього засудженого із соціальним середовищем на волі. Це перешкоджає формуванню у нього адекватної реакції на життєві ситуації, самореалізації тощо. Найбільш важко засуджені переносять первинний період перебування в умовах ізоляції [5, с. 35].

На думку Ф. Б. Березіна, поняття «адаптація» належить до таких загальнонаукових понять, які виникають на межі наук або навіть окремих галузей знань [6, с. 103]. Термін «адаптація» має декілька значень, залежно від обраного аспекту: 1) стан відносної рівноваги між організмом і середовищем; 2) процес пристосування до мінливих умов середовища; 3) результат процесу пристосування [7, с. 8–10].

Процес адаптації відбувається в усіх випадках, коли в системі «людина – середовище» виникають певні зміни, що призводить до порушення адекватності їхніх відносин. Оскільки людина й середовище перебувають в динамічній рівновазі, то процес адаптації також є безперервним.

Серед основних форм адаптації людини до змінних умов середовища варто виділити соціальну й психологічну.

Поняття «соціальна адаптація» аналізує багато науковців. Так, Г. М. Андреева трактує соціальну адаптацію як інтеграцію особистості в наявну систему соціальних відносин [8, с. 256]. Л. Е. Орбан-Лембрик зазначає, що процес соціальної адаптації – це єдність процесів акомодатії (засвоєння правил середовища, «уподібнення» йому) й асиміляції («уподібнення» собі, перетворення середовища), тобто двосторонній процес і результат активності суб'єкта та соціального середовища [9, с. 361].

Отже, соціально-психологічну адаптацію можна визначити як процес взаємодії особистості та соціального середовища, під час якого відбувається активне пристосування психіки особистості до умов фізичного та соціального середовища.

Соціально-психологічна адаптація осіб, засуджених до позбавлення волі, має певну специфіку, оскільки важливу роль відіграє ізоляція особистості від суспільства. Ізоляція має психотравмуючий характер для особистості, адже людина набуває офіційного статусу злочинця, який суб'єктивно сприймає як тавро. Часто цю категорію осіб суспільство зараховує до людей «нижчого гатунку», що формує у засудженого відчуття меншовартості.

Особистість, перебуваючи в установах виконання покарань, не зазнає значних фізичних переважань.

Натомість активізуються емоційні переживання, пов'язані з учиненням злочину, ознайомленням із тюремним побутом, субкультурою й умовами утримання, що спричинює розлад нормальних психологічних і фізіологічних процесів. У таких випадках особистість особливо гостро відчуває себе незахищеною та самотньою.

Процес адаптації пов'язано з адаптивною ситуацією, що виникає у зв'язку зі змінами, які відбулися у соціальному середовищі або з переходом особистості з одного соціального середовища в інше, чимось для неї нове, коли звичні шаблони поведіння, стереотипи сприйняття, установки особистості стають малоефективними або недійовими (непотрібними). Засудженому щонайменше тричі доводиться переживати досить складні адаптивні ситуації, кожного разу пристосовуючись:

до вимог режиму відбування покарання, умов праці, середовища засуджених, життя й побуту у виправних установах;

за зміни умов відбування карного покарання – до нових умов праці й побуту, вимог режиму, правил внутрішнього розпорядку тощо;

у зв'язку зі звільненням з виправної установи – до умов життя на волі, роботи в колективі вільних громадян, до життя в родині тощо [10, с. 36–38].

В умовах соціальної ізоляції вплив навколишнього середовища на особистість є більш інтенсивним, ніж на волі. Це пов'язано з тим, що середовище засуджених є замкненим, з обмеженою сферою спілкування. Сам процес спілкування в пенітенціарних закладах істотно відрізняється від спілкування людей поза їх межами.

Описуючи процес адаптації засуджених, Г. М. Федоришин виділяє в ньому три етапи [11, с. 86]:

1) *етап орієнтації* – ознайомлення засудженого з незвичним новим соціальним середовищем;

2) *оціночний етап* – особистість розмежовує компоненти власного соціального досвіду та способу життя згідно з установками й ціннісними орієнтаціями, які склалися раніше, на

прийнятні й ті, що не приймаються з огляду на нові можливості щодо умов, форм і способів діяльності;

3) *етап сумісності* – об'єкт психологічного впливу досягає оптимального рівня адаптованості до нових умов життя.

Під час процесу адаптації засуджених до умов соціальної ізоляції потрібно враховувати низку суб'єктивних якостей особистості засудженого. До них, на думку В. М. Синьова та інших дослідників, належать: становище у стратифікаційній системі (наявність попередніх судимостей, кримінального досвіду тощо); світоглядна структура особистості (задоволеність/незадоволеність різноманітними компонентами життєдіяльності); особистісні якості (інтелектуальний розвиток і фізичні дані; наявність лідерських якостей тощо); рівень правосвідомості й прагнення до законслухняної поведінки [12, с. 116].

Засуджений повинен змиритись зі своєю участю та пристосуватись до тих умов, у яких він перебуває.

Перебування в місцях позбавлення волі, наявність режиму, зміна оточення, різке обмеження й зміна потреб значно посилює переживання засуджених.

Засуджені адаптуються до умов соціальної ізоляції адекватним і неадекватним способами. Основними ознаками адекватної реакції є: відповідність поведінки засудженого реальній інформації про перспективи його перебування в місцях позбавлення волі; дотримання режиму відбування покарання та вимог адміністрації; здатність контролювати власну поведінку та емоції. Для неадекватної (патологічної) реакції характерними є вияви психопатологічних ознак в осіб, які до засудження вважалися психічно здоровими.

В установах є засуджені, для яких позбавлення волі не стає психотравмуючою ситуацією. Для них вимоги режиму є досить прийнятними, а вимоги працівників адміністрації установ сприймаються з позиції своєрідного конформізму.

Отже, можна зазначити, що соціально-психологічна адаптація в пенітенціарній системі – це пристосування особистості до нових умов життєдіяльності в мікросоціумі

засуджених, які вона не може змінити на свій розсуд. Переважно вона становить процес пристосування до конкретного колективу, вироблення нового режиму існування, відповідно до тих умов, у яких перебуває особа, з метою отримання захисту в системі міжособистісних відносин та збереження власного внутрішнього стану. Успішність адаптації залежить від таких чинників, як соціальна ізоляція, емоційна напруженість, посилений вплив соціального середовища, колектив засуджених, стресові ситуації, конфлікти. Саме тому потрібно розробити комплекси заходів і методик для визначення рівня дезадаптації засуджених в умовах соціальної ізоляції. Це сприятиме можливості повернути в суспільство повноцінного її члена без збереження тих негативних навичок, що були освоєні під час перебування в місцях позбавлення волі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зотова О. И. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности / О. И. Зотова, И. К. Кряжева // Психологические механизмы регуляции социального поведения ; под ред. М. И. Бобневой, Е. В. Шороховой. – М. : [б. и.], 1979. – 524 с.
2. Сорока А. В. Психодіагностична програма дослідження розвитку ефективності ресоціалізації засуджених у період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ / А. В. Сорока // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – Вип. 45. – № 937. – С. 268–271.
3. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2000. – С. 49–50.
4. Ушатииков А. И. Основы пенитенциарной психологии : учебник / под ред. С. Н. Пономарева ; А. И. Ушатииков, Б. Б. Казак. – Рязань : Академия права и управления Минюста России, 2001. – 536 с.
5. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания / В. М. Трубников. – Харьков : Основа, 1990. – 173 с.

6. Березин Ф. Б. Психическая и психофизическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270 с.
 7. Дяченко В. Адаптація та реінтеграція / В. Дяченко // Соціальний захист. – 2006. – № 9. – С. 8–11.
 8. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. учеб. завед. / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
 9. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Київ : Академвидав, 2003. – 448 с.
 10. Гернет М. Н. В тюрьме. Очерки тюремной психологии / М. Н. Гернет. – М. : Право и жизнь, 1925. – 149 с.
 11. Федоришин Г. М. Пенітенціарна психологія : курс лекцій / Г. М. Федоришин. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 104 с.
 12. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В. Синьов, Г. Радов, В. Кривуша, О. Беца. – Київ : Леся, 1997. – 272 с.
-